

MARGUS LAIDRE

**AJA LUGU JA
INIMESE AEG**

RÄÄGITUD JA RÄÄKIMATA LOOD

Toimetaja Ivika Arumäe
Keeletoimetaja Piret Ruustal
Kujundaja Jan Garshnek
Küljendaja Erje Hakman

Esikaanel: Stseenid Taaveti elust. Winchesteri piibli avaleht Esimesele Saamueli raamatule, 1160.–1180. aastad. Tuntud kui „Morgani leht“ (Morgan Leaf). Morgani muuseum ja raamatukogu New Yorgis.

Tagakaanel: Neitsi Maarja kroonimine. Frangi psalter 1279. aastast, Esztergomi katedraali raamatukogu Ungaris.
Wikimedia Commons, avalik omand.

© Margus Laidre ja kirjastus Argo, 2019

Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-688-04-3

Trükitud trükikojas Print Best

*Tiinale ja Samuelile,
armastusega*

SISUKORD

I OSA. AEG JA INIMENE.....	9
KAS UUS TEHNOLOOGIA LOOB KA UUE INIMESE?.....	11
PILTIDEST – RAAMIDEGA JA ILMA	18
EESTI ETÜÜDID	25
KAKS MINUTIT VIHKAMIST	32
<i>PER ERRATIONES AD ASTRA?</i>	39
Moesõna „globaliseerumine“	41
Ebaõigluse sümbol	42
Näiline vabadus	44
AJA LUGU JA INIMESE AEG	47
REET LITTOVERI NELI ELU: „TERVITUSI SAATSIME KOJU KÜLL KUU JA RONGIGA – IGATSUS OLI IKKA VÄGA SUUR.“	54
RAHU UTOOPIA JA KURJUSE LILLED	63
Vabadus, võrdsus, vendlus ja ... tapakirves.....	65
„Rahumeelne“ 20. sajand ja julmad mongolid	66
Pikk rahu ja lühike mälu	69
Pole elu ilma sõjata	71
KELLE SÕNA VALITSEB MAAILMA? RÄÄKIMISEST, VAIKIMISEST JA OSKUSEST KUULATA	75
TAANDUJAD	85
EUROOPA AEG JA RUUM: CZESŁAW MIŁOSZIT LUGEDES	88
JALUTUSKÄIK INDREKUTA.....	98

MAINEST JA SERVIISIST	105
TRAUMA, NOSTALGIA JA SILMAPIIR	
EESTI AJALOOLOSES TEADVUSES	108
MAA-ALUNE NARVA.....	111
DIPLOMAATIA – KAS IMEROHI VÕI VALUVAIGISTI?	117
MINEVIK JA AEG	121
II OSA. TULEVIKU AJALOOST	127
EESTI POLE ÜSIK SAAR AJALOO ULGUMEREL.....	129
KAS SÕDADETA TULEVIK ON VÕIMALIK?	135
SÕJA PARADOKSID JA DIPLOMAADI TÕDE	148
III OSA. MUUTLIK AEG JA MUUTUMATUD INIMESED.....	157
KESKAJA KAITSEKS.....	159
<i>PAX EUROPEA</i> : 350 AASTAT VESTFAALI RAHUDEST –	
KAS AJALOO LINE TÄHTPÄEV VÕI TÄNAPÄEVA	
KUMMARDUS ISEENDALE?	182
Millal algas Kolmekümneaastane sõda?	183
Pikk tee rahuni.....	187
Kongressi paik.....	188
Vahendajad	190
Erinevad huvid.....	192
Praha ründamine	194
Rahulepingute tekstid	196
Rahupidustused	197
Vestfaali rahud kaasaegsete ja järeltulijate hinnanguis	199
Vestfaali rahu ja tänane poliitika	201
INIMENE JA RIIK ROOTSI AJAL	204
IVAN.....	218
ERIK.....	252
PEETER JA KARL. KAKS KANGET AJALOOPEEGLIS	277
Eluloolist	278
Isikupärast	283

Hinnanguid	290
Järelmõtteid	296
MANEERIDEST	306
Lauakombed	306
Loomulikud vajadused	320
Magamistuba ja saun	326
REISIMISEST	333
Milleks ja kuidas	333
Teed ja liiklusvahendid	345
Peavari ja söök	351
Ohud ja raskused	362
Vaatamisväärsused	367
IV OSA. AEG JA SILMAPIIR	373
VENE VAIM JA VÕIM	375
Vene vaim – kultuurijäljed	375
Vene võim – hirm ja viha Omasuguse Võõra ees	386
Uusvana Venemaa	399
Venemaa hingeklambriid	408
<i>Post scriptum</i> 'i asemel: kui seda Venemaad ees ei oleks	416
TAHTMINE ON TAEVARIIK JA SAAMINE ON ... SOOME.....	419

I OSA

AEG JA INIMENE

KAS UUS TEHNOLOOGIA LOOB KA UUE INIMESE?¹

Kirjanik, luuletaja ja üldse tore inimene Viivi Luik on öelnud nõnda: „Pole mingit vahet, kas oled kuus või kuuskümmend, kõik on ikka alles ees!“ Selles vahvas ütlemises on peidus teatud paradoks. Nimelt tahame inimestena võimalikult palju teada tulevikust, ajast, mis alles ootab meid ees ja mis ei saakski justkui kunagi otsa, ehkki iga elatud päevaga jääb tulevikku meie kui indiviidide jaoks järjest vähemaks.

1968. aastal ilmus antoloogia pealkirjaga „2018. aasta suunas“, kus USA Välispoliitika Ühingu (Foreign Policy Association) neliteist juhtivat eksperti on üritanud prognoosida, milline näeb maailm välja 50 aasta pärast ehk siis ajal, kuhu oleme tänaseks välja jõudnud. Tookord oletati, et ilma osatakse mõjutada ja juhtida sõjalistel eesmärkidel, nt paisates orkaane vaenlase laevastiku vastu, sõjalennukid aga arvati lendavat 25 korda helist kiiremini (jõutud on kolmekordse üleheliikiiruseni). Veel arvati, et 2018. aastal on informatsiooni talletamine arvutis odavam, kui seda teha paberil, ning et maakeral elab veidi alla 10 miljardi inimese, mida on napilt 3 miljardi võrra rohkem kui tegelikult. Kokkuvõtvalt võib selle aruande kohta öelda, et pessimism tuleviku suhtes segunes tehnootimismiga. Ka teiste ennustuste puhul on iseloomulik, et ülehinnatakse tehnilisi ja alahinnatakse sotsiaalseid muutusi.

¹ Tartus 35. õigusteadlaste päeval 4. oktoobril 2018. aastal peetud ettekande põhjal.

Ajakiri *The Economist* sooritas 1984. aastal oma eksperimendi, paludes kuueteistkümmel inimesel ennustada, milline on maailm kümne aasta pärast. Neist neli olid endised rahandusministrid, neli suurettevõtete juhid, neli Oxfordi üliõpilased ja ülejäänud neli juhuslikult valitud inimesed. Tulemuseks oli, et eksperdid olid sama head või halvad kui võhikud.

Siinkohal meenub mulle viie aasta tagune Soome mängufilm „Meeletu august“, kus tegevus leiab aset 1962. aastal. Ühes episoodis palub president Kekkonen selgeltnägijal (see daam oli ka päriselt olemas) ennustada endale tulevikku. Põiklemise järel naine soostub, võtab Kekkose käe ja ütleb mõne hetke pärast: „Teil saab olema hea kalaõnn, elate pika elu ja ... Eesti võetakse NATOsse ning Soome võidab eurovisiooni.“ Kekkonen tõmbab oma käe järsult tagasi, sõnades: „Te olete petis!“ Eelöeldust koorub välja oluline tõdemus: alateadvuses ei suudeta leppida, et tulevik ei saa garanteeritult olema tänase jätkumine homses.

Tuleviku etteaimamisel tuuakse peaaegu alati mängu tehnika, mis peab tagama igavese progressi, parema elu ja kui mitte reaalse, siis vähemalt virtuaalse surematuse. *Pax Americana* on tänasel päeval asendumas *pax technologica*'ga. Kui varem püüti uut inimest luua ideoloogiate või -ismidega, siis nüüd loodame täiuslikkuseni jõuda tehnika abil. Piisab, kui meenutada kommunismiehitaja moraalkodeksit või marksistliku ideoloogia lähte-eeldust, et materiaalseid tingimusi muutes luuakse uueks ka inimene. Areng tehnika vallas on tõepoolest olnud pöörane ning selle kohta, mis veel terendamas ees, sobib hästi käibefraas „the sky is the limit“. Näib, et liigume üha uute ja uute horisontide poole, üha kiiremini, üha edasi. Kas keegi tegelikult teab, kuhu oleme õieti teel?

Vastuse sellele küsimusele leiame osaliselt Hiinast, kus näotuvastamise tehnoloogia on loonud võimaluse ühiskonna kontrolli all hoidmiseks täiesti seninägematul moel. Läinud sügisest saab Hiinas võtta pangast sularaha näo tuvastamise korral, mõnes ülikoolis kasutavad professorid seda tehnoloogiat jälgimaks, kes üliõpilastest on loengus väsinud.

Pekingi Tiantani pargi töötajatel sai aga mõõt täis tualettpaberi varastamisest. Avalikku WCsse paigaldati kaamera, mis jätab meelde iga külastaja näo. Kuuekümmne sentimeetri pikkuse paberirulli lunastamiseks tuleb lasta endast vaid foto teha. Shanghai Tao Cafes võib aga vabalt koos kohvi ja koogiga uksest välja jalutada, sest külastaja nägu hoolitseb tasumise eest. Pekingis kiirtoiduketi KFC restoranis saab külastaja lasta ennast hiigelsuure ekraani ees pildistada ja kuuleb vastutasuks, kui vana ja mis soost ta on ning millist toitu soovitatakse tal sellest johtuvalt tellida. Kõike kirjeldatud müüakse mõistetavalt deviisi all, et uus tehnika teeb inimeste elu hõlpsamaks.

Pekingi sihiks on arendada välja näotuvastamise süsteem, mis teeb kõigest mõne sekundiga ja 90-protsendilise täpsusega kindlaks, kellega tema kodanikest on tegemist. Plaani on võetud, et 2020. aastaks oleks igal hiinlasel oma nõndanimetatud kodanikupunkti-saldo. Sellega tahavad võimud oma sõnul tugevdada usalduse kultuuri ühiskonnas. Punkte jagatakse selle järgi, kui hästi kodanik käitub ja oma elus edu saavutab. Äraseletatult registreeritakse üksipulgi, kus ja kelle seltis inimene liigub, mida ostab, milliseid internetilehti külastab, mida kirjutab ühismeedias. Juba praegu on Hiinas kasutusel veebipõhise tutvumiskeskonna punktisüsteem Sesame Credit, kuhu kaaslast otsivad hiinlased saavad panna kohtingukuulutuse. Kui ostad vaid videomänge ja rämpstoitu, võib tüdruksõbra leidmine osutada keeruliseks. Tegelikult ei erine me Eestis, Soomes või mujal Euroopas hiinlastest ses mõttes sugugi nii palju, kui mõelda, kuidas iga meie liigutust küberruumis jälgitakse ja selle põhjal meile küll reise, toite, riideid, raamatuid ja muusikat soovitatakse.

Paljud unistavad, et tehnika viimane sõna tehisintellekt, see järjekordne sinilind, mida püüdma asume, toob meie kõigi õuele universaalse õnne. Juba kaheksakümne kuue aasta eest kirjeldas Aldous Huxley oma düstooptas „Hea uus ilm“, kuidas maailmariigis on kasutusel pealtnäha meelelahutusena toimiv tehnika (tundeputlikud kinotoolid) inimeste tundeelu kontrolli all hoidmiseks. Kurbus, masendus või lihtsalt liiga kirglik meelelaad on kõik ohuks ühiskonna stabiilsusele ja need tuleb iga hinna eest elimineerida. Absurdsest õnneideaalist, millest Huxley maailmariik on läbi imunud, on

tänapäevaks vähemalt õhtumaises kultuuriruumis saanud norm. „Õnnelikuks tehtud“ inimesed on ju kuulekad.

Meile pakutakse järjest enam tehnilisi lahendusi, kus indiviidi biomeetrilised andmed on väidetava muretu ja õnneliku elu võti. Kui Apple tutvustas 2014. aastal sõrmejäljel põhinevat puute-IDd, siis valiti reklaamlauseks „Kes puudutab, see usub“ („Touching is believing“). See seostub paratamatult piiblistseeniga, kus apostel Toomas, rahvasuus tuntud kui uskmatu Toomas, tunnistab Issandat alles siis, kui on pistnud oma sõrme Jeesuse haava sisse.

Kas puutekraanid aitavad meil üksteisega vahetumalt suhelda ja maailm on meie sõrmejälgede digitaliseerimise järel turvalisem paik või on tegemist hoopis moodusega, mille varjus paremini meie elu kontrolli all hoida? Mitmed uuringud näitavad, et 20–60 protsenti meie argisest veebisuhtlusest toimetavad hoopiski botid, s.t robotid, kusjuures iseäranis palju kohtab neid ühismeedias, mille eesmärk on vähemalt sõnade järgi inimeste läheduse suurendamine ja otsedemokraatia tugevdamine. Olemas on isegi äpid, mis aitavad hinge eest hoolt kanda. Neid soovitati meie ajakirjanduses lugejatele paavsti äsjase Eesti visiidi eel. Niisiis ei kannu meie vaimlise tasakaalu eest hoolt mitte me ise ega ka mõni teine inimene, vaid masin.

Postimehes kirjutati meie kuvandist, et maailmast ja Euroopast annab tikutulega otsida rahvast, kes „suhtuks tehnoloogiasse veel optimistlikumalt kui eestlased. [---] Milline rahvas, millised hoiakud, millised traditsioonid peaksid siis veel olema, et luua tulevikutsivilisatsiooni? Paremat ju polegi maailmas leida!“² Eestlane on seega uue aja sünnitatud uue inimese võrdkuju. Mina panen siia küsimärgi.

Igal mündil on alati ka teine pool – ja seda isegi siis, kui tegemist on *bitcoin*’iga. Stephen Hawkingi sõnul kipume unustama, et progress teaduses ja tehnikas loob ka need uued võimalused, mille tõttu asjad võivad tulevikus viltu minna. Nüüdseks paljuski unustuse hõlma vajunud vene kirjanik Jevgeni Zamjatin, kes oli nooruses õppinud just inseneriteadust, kirjutas 1920. aastal romaani „Meie“, mis oli kas vahetult eeskujuks või mõjutas tugevalt selliseid tuntud autoreid nagu George Orwell, Aldous Huxley, Anthony Burgess ja Kurt Vonnegut.

2 M. Aavik, Eesti rahvas, me peame solvuma! – Postimees 21. IX 2018.

Zamjatini romaani tegevus leiab aset XXVI sajandil tehnokraatlikus totalitaarses tulevikuühiskonnas, kus üksikindiviid (ehk mina) on ülimusliku kollektiivse (ehk meie) õnne nimel ilma jäetud vabast tahtest, eraelust, fantaasiat, unenägudest ja vabadusest. Ühtse Riigi miljonid kodanikud, kelle nime asendab number, funktsioneerivad hiiglasliku organismi osadena ühes rütmis, süües naftatoitugi metroonoomi löökide tempos, kindlaks määratud arvu mälumisliigutustega suutäie kohta.³ Inimeste elu ja tegevust jälgivad Ühtse Riigi tänavate kohal ähvardavalt hõljuvad droonid ja Valvurite Büroo kuulab pealt iga nende vestlust. Hädad algavad siis, kui üks sellistest numbritest, insener D-503, avastab hinge ja muutub iseseisvalt mõtlevaks indiviidiks. Tänapäeval polegi Ühtne Riik enam kauge fantaasia, vaid pigem ajakapsel minevikust hoiatava sõnumiga praegu elavatele, kes me lööme pahaaimamatult vabatahtlikult kaasa iseenda kohta käivate andmete kogumises WhatsAppi, Wickri jt samalaadsete aplikatsioonide abil, mis kõik väidetavalt vaid meie elu kergendavat ja lihtsustavat.

Alles äsja ilmus eesti keeles Lewis Mumfordi poole sajandi tagune „Masina müüt“. Selle keskne tees on, et tehnika areng on kaasa toonud inimhulkade üha täpsema koordineerimise vajaduse, mis on omakorda loonud pinnase luua hierarhilisi ja kuuletumist nõudvaid organisatsioone, mille sisse on uppunud inimelu mitmekülgsus ühes elurõõmu ja eetiliste probleemide mitmetahulisusega ning palju muud inimlikku.

Tähelepanuväärne on siinjuures ülimalt mehhaniseeritud ja meie enda meelest igati ratsionaalse kultuuri seletamatud irratsionaalsed ilmingud ehk hind, mida oleme tehnilise progressi eest maksnud, nimelt progresseeruv raiskamine, paranoiline vihkamine ja vaenulikkus, tundetu destruktiivsus ja huupi sooritatud hävitustöö. Oskame ülihästi vastata kuidas-küsimusele, ent oleme minetanud võime pärida: mida ja milleks?⁴ Meie koduses kontekstis sobib siia

3 A. Lange, Jevgeni Zamjatini „Meie“ – Orwelli inspireerija. – Eesti Päevaleht 18. VIII 2006; We and us. – The Economist 2. VI 2018.

4 A. Velmet, Vikerkaar loeb: Manifest inimese masinastumise vastu. – Postimees 15. IX 2018.

illustratsiooniks MMSi uskujate valmisolek endale imelahuseid silma tilgutades kas või pimedaks jääda, et seeläbi „nägijaks“ saada.

Tehnika, mida leiutatakse ja pidevalt täiustatakse, pole isenesest halb, hea ega isegi mitte neutraalne. See vaid toob inimestes esile tahud, kes me juba oleme, võimendades üht või teist meie iseloomujoontest. Väga palju hea ja positiivse kõrval on uus tehnika tähendanud samaväärselt halba. Tehnika areng on endaga kaasa toonud kaks maailmasõda, massihävitusrelvad, sh gaasikambri, mille idee ei pärine üldsegi sakslastelt, nagu arvata võiks. Gaasikambri mõtles välja juba 1908. aastal, s.t kolmkümmend kolm aastat enne Auschwitzi, inglise kirjanik David Herbert Lawrence kui mooduse, mille abil saaks „humaansel“ viisil vabaneda üleliigsest rahvastikust.

Tehnika ei kasuta inimesi, vaid inimesed ikka tehnikat. Seepärast pole ka Eestist pärit lööklause, et „arvutile pole võimalik altkäemaksu anda“, sisuliselt õige, kuna arvutiprogrammi koostav inimene võib olla äraostetav. Robotid valvavad mitmesuguseid objekte, hooldavad vanu ja väeteid ning võitlevad sõdades meie eest (minu hinnangul see sugugi ei vähenda, vaid hoopis suurendab sõdade puhkemise riski). Kõrgtehnoloogilised seksirobotid pole enam kauge unistus, vaid homme reaalsus. Siinkohal tahaks küsida, mis on meiega juhtunud, et üks kõige intiimsemaid tahke inimsuhetes asendatakse masinaga. Rootsisis arutatakse juba tõsimeeli, kas on aeg asendada kohtunik alamastme kohtusaalides arvutiga, kuna masin on inimesest õiglasem.

Meie, kes me elame just nüüd ja praegu, kipume end sageli vaatlema senise arengu ülima ja erakordse saavutusena, kes on jõudnud tasemele, milleni pole küündinud mitte ükski varasem inim põlv. Kas see ikka on nii? Praegu võib paista, nagu oleksid uusimat tehnikat tõhusalt kasutama õppinud inimesed maailma uus eliit, aga pikemas perspektiivis osutuvad mõjukamaks inimesed, kellele haridus on andnud ka humanistliku elik pikaajalise, üldise ja mõtiskleva vaatepunkti.⁵ Nende mõjususe seisneb selles, et just nemad aduvad paremini suurt pilti, mis omakorda võimaldab paremini mõista maailmas toimuvat.

5 D. Lessing, Vanglad, milles me vabatahtlikult elame. – Loomingu Raamatukogu 2018, nr 22, lk 57.

Ennastsalgav usk tehnika progressi paneb meid unustama selle käidud tee, mis on meid tänapäeva välja toonud, elik teisiti öeldes muudab (näiliselt) tarbetuks ja olematuks ajaloo. Ühes ajalooaga kaotame aga ka oma olemise pidepunkti, selle raskuskeskme, mis peaks meil aitama vältida minevikus tehtud vigu. Ajalugu pole teps mitte üksnes kunagi ammu toimunud sündmuste jada, see, mis on juba olnud, vaid samuti see, mis võib uuesti korduda.

Mulle on jäänud suureks mõistatuseks, et oleme küll suutelised välja mõtlema ja kasutusele võtma kõikvõimalikke uusi masinaid, millest saab uue aja võrdkuju ja sümbol, ent igavikuline küsimus, mida kätkeb endas olla inimene, on ikka seesama Antiik-Kreekast kuni tänapäevani. 1818. aastal üllitatud Mary Shelley tuntud romaanis üritab noor teadlane Victor Frankenstein anda elu elutule materiale ehk luua tehisintellekti. Nagu teame, katse ebaõnnestus. Inimeste tõrjutud koletis soovis, et Victor valmistaks talle omasuguse kaaslanna, sest pidas end inimolendiks, kellel on õigus õnnele. Tsiteerin taas Viivi Luike, kes laseb „Seitsmendas rahukevades“ kõlada mõttel: „Mis saabub ja mida ma soovin, on jubedalt erinev.“ Oleme võimelised looma uueks aja, kuid uue inimese loomine on palju keerulisem. Õieti peitub kogu küsimuse tuum selles, kuidas olla ja kuidas jääda inimeseks. Masinad siin meid ei aita. End muuta saab vaid igaüks ise.

Sirp 19.10.2018

PILTIDEST – RAAMIDEGA JA ILMA

18. sajandi Briti riigimeest ja diplomaati Philip Stanhope'i (lord Chesterfield) teab järeltulev ilm ennekõike ligemale neljasaja kirja kaudu, milles ta jagas elutarkust oma pojale. Muu hulgas soovitas isa sel ajal kuueteistkümneaastasel noormehel maksku mis maksab hoiduda valjul häälel naermisest, mida ta pidas halva maitse ilminguks. Stanhope'i sõnul naeravad labased inimesed sageli, kuid ei naerata iial, kuna aga hästi kasvatatud isik naeratab sageli, kuid naerab harva.¹

Tegelikult on lood selle niivõrd argise nähtusega nagu naer palju keerulisemad, kui esmapilgul tundub. Primatoloog Signe Preuschofti arvates on naeratamine tekkinud miljoneid aastaid tagasi hoopistükkis hirmu väljendamise märgina. Endast tugevama vastasega silmitsi sattunud primaadid paljastasid allaheitlikkuse märgiks oma kokkusurutud hambad, mis pidi demonstreerima, et nad on ohutud ega kavatse hammustada. Tegemist oleks siis umbes samasuguse käitumisega nagu algselt käesurumine tervitamisel, mis pidi partnerile kinnitama, et teine pool ei ole relvastatud. Eeltoodu nüüdisaegse vormina kipuvad inimesed rohkem naeratama endast kõrgema positsiooniga inimeste seltskonnas, mis väljendab alateadlikku soovi ülematele meele järgi olla.

1 Vt lähemalt Earl of Chesterfield. *Letters to His Son on the Art of Becoming a Man of the World and a Gentleman*, 1746–47 (2010).

Tänaseks on teadlased eristanud üheksateist naeratus tüüpi, millest aga üksnes kuus peegeldavad positiivset emotsiooni.² Ülejäänud kajastavad olukordi, kui inimene on ehmunud, hirmunud, tunneb valu või on muidu armetus ning häbiväärses olukorras. Naeratus võib väljendada põlgust, viha, umbusku, kahjurõõmu või see ilmub näole siis, kui ollakse eksinud millegi vastu või kui valetatakse. Kui rõõmsameelne naeratus on tasu heateo eest, siis ebasõbraliku naeratusega ei väljendata mitte niivõrd oma sisemisi tundeid, kui võrd seda, mida tahetakse teistele signaliseerida.

Naeratus, mida üldiselt peetakse universaalseks õnne sümboliks, ei pruugi seega peegeldada, mida tunneme sügaval enda sees, ja selle märgiline äratundmine võib osutuda keeruliseks. See on nagu mask, mida kanname, või pilt ja foto, mis näitab oma pealispinda, kuid mille sügavam sisu ja tagapõhi võib jääda kaadri või raamide taha peitu.

Enamik on ilmselt tuttav ütlusega „üks pilt ütleb rohkem kui tuhat sõna“. Loosung ise pärineb 1921. aastast ning oli mõeldud tänava-reklaami edendamiseks. Kuus aastat hiljem võeti selle võimendatud versioonina käibele fraas „üks pilt on väärt kümme tuhat sõna“. Kaalu andmiseks lisati sellele veel väljamõeldisena selgitus, et tegemist on hiina vanasõnaga, kuna siis uskuvat inimesed sõnumit rohkem.

Pildi suurem mõjujõud seisneb paljuski vaataja (näilises) vabaduses selle sisu ise tõlgendada ning emotsioonides, mida selle nägemine meis igaühes tekitab. Nähtud pilt tekitab vaatajas mulje, mis ei pruugi aga ilmtingimata üks-üheselt suhestuda tegelikkusega ega kattuda teiste vaatajate nägemusega. Ühe ja sama vaatepildi eri aspektide tajumise pinnalt tõusis kunstivooluna impressionism, mille taotlus oli kujutada maailma mitte nii, nagu see reaalselt välja nägi või ideaalselt välja nägema pidi, vaid sellisena, millise mulje maailm kunstnikule jättis. Impressioniste huvitas muu hulgas, kuidas inimsilm fikseerib ühed ja jätab tähele panemata teised elik tekitab valikulise taju.

Esmapilgul võib näida, nagu oleks impressionism vastandiks n-ö realistlikele kujutistele, mis said võimalikuks eeskätt tänu fotograafia

2 Our grins are not as simple as they seem: There are a myriad different ways to smile and some of them can conceal some less than happy feelings. – BBC, 10 April 2017.

sünnile. Järele mõeldes on aga realism fotograafias petlik. Ja seda mitte üksnes tähenduses, et fotosid on juba alates 19. sajandist võltsitud, retušeeritud ja moonutatud.

Saksa Liitvabariigi kaasaegse ajaloo muuseumis Bonnisis korraldati 1998. aasta sügisel lausa näitus pealkirjaga „Fotod, mis valetavad“. Teema on iseäranis aktuaalne dokumentaalfotode puhul, mis juba oma nimetusest johtuvalt pretendeerivad alasti eheda tõe kujutamisele. Briti ajaloolane Norman Davies väidab lausa, et kaamera nagu ka ajaloolane valetab alati.³ Nõustumata selle väite kategoorilisusega on samas selge, et ka kõige ausama päevapiltniku pildistamisnurga, hetke ja ennekõike objekti valik jätab samavõrd varjatuks, kui ta paljastab. Niisiis näeme tegelikult ainult niipalju, kui meile näidata tahetakse, elik pilt jätab pea sama palju ütle mata, kui see visuaalselt välja paista laseb.

Pool sajandit tagasi, 1. veebruaril 1968, vajutas Associated Pressis töötav Eddie Adams oma kaamera nupule, et teha pilt, mis on läinud fotograafia ajalukku. See kujutab ülimalt dramaatilist hetke tollase Saigoni tänaval, kui brigaadikindral Nguyen Ngoc Loan oli sekundi murdosa tagasi tulistanud püstolist kuuli pähe ruudulist päevasärki kandvale mehele, kelle käed olid selja taha seotud. Igas normaalses inimeses tekitab pildil nähtav stseen õõva ja vastumeelsust. Aga see on üksnes osa tervikloost.

Mainitud foto ei räägi meile midagi sellest, mis juhtus enne pildi tegemist.⁴ Toimunu mõistmiseks (ma ei räägi siinkohal õigustamisest) on see kindlasti hädavajalik. Hukatud vang oli kommunistliku Lõuna-Vietnami geriljarühmituse kapten Nguyen Van Lém, kes sama päeva hommikul oli lõiganud kõrid läbi vastaspoole politsei ohvitseril, viimase naisel ja kuuel lapsel ning 80-aastaselt emal. Lém tabati lisaks massihaua ääres, kus lebasid enam kui kolmekümne äsja mõrvatud tsiviilisiku surnukehad. Mees ei näidanud üles mingit kahetsust, vaid ütles end olevat uhke, et täitis käsku ja tappis need inimesed. Ilmselt vaatame seda fotot neid fakte teades nüüd veidi teistsuguse nurga alt.

3 N. Davies. *Europe: A History* (1996), 770.

4 Eddie Adams' iconic Vietnam War photo: What happened next? – BBC News, 29 January 2018.

Pildi mõistmise puhul saavadki määravaks nähtavad ja nähtamatud raamid elik pilt on alati lõigatud, mitte kunagi tervik, sealt jääb alati midagi välja. Raamid piiravad, painutavad ja moonutavad tegelikkust, ent teisalt toidab raamide taha varjule jääv pool meie fantaasiat ja kujutlusvõimet. Saksa kultuurifilosoof Oswald Spengler on sõnastanud, et „iga olend kogeb teisi ja nende saatust ainult iseenda suhtes. Tuviparve, kes põllule laskub, jälgib talumees ja põlluomanik hoopis teisel pilgul kui loodusesõber linnast ja kull õhus.“⁵

Kodus kontekstis sobib näitena siia kõrvale meie oma Läänemeri, mis sõltuvalt aja- ja koharaamidest on tuntud ka kui Tacituse Mare Suebicum (germaani hõimu sueebide järgi), Ptolemaiase Sarmaatia ookean, Bremeni Adami Mare Balticum, Poola kuninga Sigismund Augusti Mare nostro Livonico, sakslaste, hollandlaste, rootslaste, taanlaste ja soomlaste Idameri, aga samuti Mare Germanicus, Mare Hanseaticus ja rahumeri, kusjuures hoolimata viimase nime laialdasest ekspluateerimisest Nõukogude Liidu poolt on tegemist Natsi-Saksa algupärandiga Teise maailmasõja alguse aegadest. Kõik need nimed on ühe ja sama pildi erinevad raamid.

Aga võtame ette järgmise pildi. 2017. aasta sügisel tähistati meil ja mujal suurejooneliselt 500 aasta möödumist reformatiooni algusest. Eesti kontekstis rõhutati eriliselt, et eestlaste pühalik hoiak hariduse suhtes johtub protestantismist ja Martin Lutheri arusaamadest üldise emakeelse rahvahariduse vajalikkusest. Luterliku kiriku peapiiskop täiendas seda mõtet käesoleva aasta 24. veebruaril Paides peetud jutluses oma kujundiga: „Eesti rahvuslikuks edulooks on kahtlemata meie haridussuutlikkus ja uuendusmeelsus, mis on lubanud valmida meist Euroopa 500-aastase reformatiooniõunapuu ladvaõuna.“

Vaidlustamata siinkohal eestlaste enesepildi keskmesse kuuluvat ja edasipüüdlikkusega samastuvat haridusjanu, võiks veidi lihtsustades siiski küsida, kas Lutheri siht oli rahva haridustaseme tõstmine *per se*, milline mulje on kerge tekkima, või soovis ta esmajoones ja ennekõike, et emakeelse hariduse abil tema kuulutatud jumalasõna paremini inimesteni jõuaks? Kusjuures ei saa üldsegi välistada, et

5 O. Spengler. Öhtumaa allakäik. II köide: Maailma-ajaloolised perspektiivid (2012), 40.

samasugused ambitsioonid tekkisid paralleelselt ka katoliiklastel, sest just 16. sajandi esimesest veerandist on pärit kolm seni teadaolevat pikemat eestikeelset teksti-palvet (nn Kullamaa käsikiri elik Kullamaa katekismus).⁶ Protestantismi pealetungi tõttu kaugemale ei jõutud. Reformatsiooni ladvaõuna ei küpsenud aga eestlastest juba ainuüksi seetõttu, et vastasel korral poleks me praegu usuleiguselt Euroopas esimeste seas. Eestikeelne rahvaharidus oli niisiis reformatsiooni meile kasulik kõrvalprodukt, mitte aga selle kaugem eesmärk.

Mõeldes sellele vaimlisele ja kultuurilisele lageraiele ja otsesele füüsilisele vandalismile, mida radikaalse vabanemise tuhinas usu-puhastuse rõõmusõnumi pähe kuulutati, tuleb tunnistada, et reformatsioon oli kõike muud kui salliv. Pilt Lutherist kui südametunnistuse vabaduse ja tolerantsuse loojast on soov suruda ta tänase päeva raamidesse, millega ühtlasi demonstreeritakse suutmatust mõista seda kauget ja meile raskesti hoomatavat aega, kus ta ise elas ja tegutses.

Lutheril polnud algselt mingit kavatsust luua uus usuvool. Tema taotlus oli pigem utoopiline tagasipöördumine algkristluse puhaste lätete juurde, mis mõtteliselt on paljuski võrreldav Lutheri kaasaegse Thomas More'i poliitilise „Utoopiaga“. Miinuspoolele jääb, et reformatsiooni tagajärjel halvenes muuseas vaestehooldus kloostrite sulgemise tõttu ning rangemad piirid seati ühiskonnas ka naisele, kes ei saanud nüüd enam nunnaks minna või elada vallalisena samal ajal oma head nime ühiskonnas säilitades, õigusemõistmine muutus jäigemaks ning varem avaliku patukahetsuse kaudu andestust saanud raskemate kuritegude sooritajad saadeti nüüd pikemata tapalavale.⁷

Martin Lutherit ülistades vaikitakse maha tema isiksuse tumedam pool. Pean siinkohal silmas Lutheri reljeefset antisemitismi. Üheks

6 Sama väidab ka Piret Lotman, kes ütleb: „Jesuiitide viljakas tegevus eestikeelse kirjasõna üllitamisel ja nende pedagoogiliste meetodite tõhusus lubavad oletada, et eesti kirjakuultuur arenenuks ka katoliiklikus areaalis.“ Vt P. Lotman. Reformatsiooni saadikud: Reformatsiooni mõju nüanssidesse süüvimine muudab ühtlasi käsitust reformatsioonist endast. – Sirp 02.03.2018.

7 A. Plitz. Objektiv skildring av reformationen i Sverige. – Svenska Dagbladet 22.04.2000. Vt samuti H. Schilling. Martin Luther: Rebell in einer Zeit des Umbruchs (2017).

tema viimaseks kirjatööks jäi ühemõtteliselt juudivaenulik traktaat „Juutidest ning nende valedest“ („Von Juden und ihren Lügen“, 1543). Lutheri viimane jutlus, mille ta pidas kõigest neli päeva enne oma surma 18. veebruaril 1546. aastal, kandis aga pealkirja „Juutide vastu“ („Gegen die Juden“). Pettununa, et juudid ei soovinud tunnistada Jeesus Kristust oma messiana, kutsus ta üles nende kui „kristluse verejanuliste vaenlaste“ sünagooge ja koole maha põletama, nende vastu mitte mingit halastust üles näitama, neid sunnitööks kasutama ning kui see ei aita, siis nad nagu marutõbised koerad maalt minema ajama.⁸ See kõik pole uudis, kuid millegipärast on mugavam see häiriv tahk Lutheri kogupildist raamide taha peita.

Alles äsja lummas meid taas oma tahtejõu ja otsusekindlusega Winston Churchill, sedapuhku kinoekraanil „Süngeimas tunnis“ („Darkest hour“). Tema panust Hitleri vastustamisel Teises maailmasõjas on võimatu ülehinnata. Unustamatu on samuti tema 1946. aasta märtsis Fultonis peetud kõne, milles Churchill rääkis raudsest eesriidest, mis poolitas Euroopa kontinendi Läänemere ääres asuvast Stettinist kuni Triesteni Aadria merel. Selle narratiiviga on tuttavad kõik, kuid siingi on olemas ka raamidest varjutatud pildipool.

Churchill ei olnud Ida-Euroopa rahvastele osaks langenud saatuses ise kaugelki ilmsüütu pealtvaataja, vaid aitas kaasa niihästi piirjoonte tõmbamisele kui ka raudse eesriide ülesriputamisele. Kõigest kaks aastat enne, kui ta hoiatas Fultonis Nõukogude varju eest, kohtus Churchill Moskvast Staliniga, kellele tegi ettepaneku jagada sõjajärgse Euroopa mõjutsoonid sellesamas Ida-Euroopas. Paberitükile sirgeldades pakkus ta Stalinile 90 protsenti Rumeeniast, 75 protsenti Bulgaariast, 50 protsenti Ungarist ja Jugoslaaviast, kuid üksnes 10 protsenti Kreekast. Seejärel pani Churchill ette mainitud paberitükk ära põletada, kuid Stalin otsustas, et jätab selle alles.⁹ Täna on raudne eesriie kadunud, kuid selle vari on alles jäänud,

8 Vt lähemalt T. Kaufmann. *Luther's Jews: A Journey into Anti-Semitism* (2017); R.S. Harvey. *Luther and the Jews: Putting Right the Lies* (2017).

9 L. Wolff. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (1994), 2.

sest Ida-Euroopa kui millegi mahajäänu, vaese ja veidi metsiku kuvand püsib endiselt.

Raamid väljendavad seega ka eelarvamusi. Ida-Euroopa mõtteline kontseptsioon „barbaarse teisena“, kellest on hea üle olla, konstrueeriti 18. sajandi valgustusaegses (*sic!*) Lääne-Euroopas, kus ida vajati eitusena omaenda tarbeks reserveeritud „tsiviliseeritusele“. Kui Machiavelli pilk 16. sajandi Firenzest oli suunatud lõunast põhja, siis Voltaire pööras 18. sajandi Pariisis perspektiivi läänest itta. Tegemist oli Euroopa kontseptuaalse ümberorienteerimisega, raamide suurus ja kuju muutusid teiseks nagu ka osa pildist, mida sooviti eksponeerida. Seejuures ei kirjutanud Venemaast keegi autoriteetsemalt ja entusiastlikumalt kui Voltaire, kes ise ei tõstnud iialgi jalga kaugemale Berliinist, ja keegi teine polnud nii kirglikult pühendunud Poolale kui Rousseau, kes ei jõudnud kunagi kaugemale idapoolsest Šveitsist.

Pildi ilu nagu ka selle rikkumise paratamatus, kui laenata ühiskonna pulssi ülihästi tunnetavalt Viivi Luigelt, tuleneb ennekõike raamidest. Raamid täiendavad pilti, muudavad teinekord ka viletsa pildi kaunimaks, lisavad värvi, aitavad fokuseerida, ent samas piiravad ja tükeldavad seda ning võivad koguni ilusa pildi üldse ära rikkuda. Pilt ei ole kunagi täiuslik, kui me ei ürita selle sisse minna, et näha, mis jääb raamide varju. Pildil pole seega ilmtingimata midagi valesti, ent suur osa sellest jääb väljapoole raame, kuhu me ei taha, ei julge ega oska pilku heita. Sest nii on lihtsam, sest nii on mugavam.

Postimees 31.03.2018